

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl : 1969

Cilt : XVII

Yayın Komisyonu:

Prof. Mehmet KARASAN (*Dekan*)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDEN

Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU

Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

Doç. Dr. Mehmet HATİBOĞLU

Doç. Dr. Hüseyin ATAY

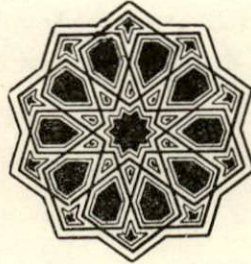
Yıl : 1969

Cilt : XVII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

1971 YILI

1971 YILI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1971

İ Ç İ N D E K İ L E R

Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN, <i>Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri</i>	1
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>İslâm Meşşâi, Felsefesinde İlk Adım</i> ..	29
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>Nuseyriler</i>	51
Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>'Ali ibn abi Talha'nın Tefsir Sahifesi</i>	55
Doç. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Memleketimizdeki İlim ve Din Anlayışı Üzerine</i>	83
Doç. Dr. Talât KOÇYİĞİT, <i>'İlmu Uşuli'l-Hadis veya 'İlmu Mustalahil-Hadis</i>	117
Osman KESKİOĞLU, <i>Zuamâ'ul-İslâh=İslâhât Öncüleri Hakkında Görüşler</i>	137
Ali Himmet BERKİ, <i>İslâm'da Kaza Tarihi</i>	153
Prof. Dr. Şakir BERKİ, <i>İslâm Hukukunun Ana Hatları</i>	169
Fevziye Abdullah TANSEL, <i>Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi ve Devriyesi</i>	187
Dr. Süleyman ATEŞ, <i>Toprak ve İslâm</i>	201
Joseph L. HROMADKA, <i>Doğu Ortodoksluğu (çev.: Günay TÜMER)</i>	239
Doç. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Kur'an'a Göre Münazara Metodu</i> ...	259
—, <i>Kurban Bayramı ve Felsefesi</i>	277
Doç. Dr. Necati ÖNER, <i>Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkileri</i>	285
Mustafa FAYDA, <i>Hicaz Kütüphaneleri</i>	305
<u>Kitap Tanıtma:</u>	
<i>Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler</i> (Doç. Dr. Hikmet TANYU)..	309
<i>Farabi</i> (Doç. Dr. Hüseyin ATAY)	315
<i>Usulu't-Tafsir Li Kitabillahi'l-Munir</i> (Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU)	329
<i>Kitab'ut-Tabakat</i> (Mustafa FAYDA)	333
<i>Tarihu Halife b. Hayyat</i> (Mustafa FAYDA)	337
<i>Müsnedül-İmam Zeyd</i> (Abdülkadir ŞENER)	339
<i>İmam Nâfi', Râvileri ve Kıraâtları</i> (Demirhan ÜNLÜ)	349

“ZUAMÂ' UL-ISLÂH=İSLÂHÂT ÖNCÜLERİ” HAKKINDA GÖRÜŞLER

OSMAN KESKİOĞLU

İslâmiyyât sahasında yazdığı eserleriyle, özellikle *Fecr'ul-İslâm*, *Duha'l-İslâm*, *Zuhr'ul-İslâm*, *Yevm'ul-İslâm*¹ adlı kitaplarıyla ün yapmış olan Kahire Üniversitesi müderrislerinden merhum *Ahmed Emin*, İslâm âleminde son devirlerde muhtelif sahalarda icrâatları ve fikriyyâtıyla ilgi çekmiş, ün salmış 10 kişinin hâl tercemesini *Zuama'ül-İslâh fî'l-Asr'il-Hadis* = Yeni Çağda İslahat Öncüleri veya İslahatçı liderler adlı eserinde toplamış ve bu eser 1965 yılında Mısırda Matbaa'tün-Nahdat'il-Mısıriyyede basılmıştır.

Sayın Ord. Prof. *Hilmi Ziya Ülken*, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı iki cildlik eserinde bize Türkiyede yetişenleri tanıtmış bulunuyor. Mısırlı bir yazarın İslâm dünyasından kimleri seçtiğini, onlar hakkında görüşlerini öğrenmekte fayda gördüm. Bu maksadla esere bir gözetmek istiyorum.

Kitap 350 sayfadır. Yazar bir girişle esere giriyor. Burada İslâm âleminin ilk çağlarda muhteşem bir medeniyet kurduğunu, ilim dallarının her birinde ilerlediklerini, eski medeniyetleri hamur yapıp yeni bir İslâm Medeniyeti meydana getirdiklerini, *Bağdad*, *Şam*, *Kahire*, *Kayravan*, *Kurtuba* gibi şehirlerin medeniyet merkezi olduklarını anlatıyor. Sonraları çeşitli âmil-lerle inhitât, çöküntü başladığını söylüyor ve burada, bazı arap yazarlarının âdeti üzere, Türklere hafiften çatmayı da unutmuyor. İslâm âlemini, dinî, ilmî, siyasî, iktisadî çöküntüden kurtarmak için çalışanlardan 10 kişi seçiyor. Bunlardan *Muhammed b. Abdulvehhab* 10-25, *Midhat Paşa* 26-58, *Cemaleddin Afgani* 59-120, *Seyyid Ahmed Han* 121-138, *Seyyid Emir Ali* 139-145, *Tunuslu Hayreddin Paşa* 146-183, *Mısırlı Ali Paşa Mubârek* 184-201, *Abdullah Nedim* 202-248, *Abdurrahman Kevâkibi* 249-279, *Muhammed Abduh* 280-337 sayfaları arasında yer almışlardır. Şimdi bunları birer birer tanıyalım ve bizi alakadâr eden hususlara temas edelim.

1 Bu eser *İlâhiyât Fakültesi Dergisinin* 1966 yılında xiv cildinde okuyuculara tarafımdan tanıtılmıştır.

Muhammed b. Abdulvehhâb

1115-1206 H./1703-1791 M.

Bugün Suûdî Arabistanın resmi mezhebi olan Vehhâbilik denen dinî akımın kurucusu bulunan *Muhammed b. Abdulvehhâb*, Necidde 70 hanelik bir köy olan Der'ıyye'de doğdu. Orada Henbeli âlimlerinden ders aldı ve tahsil için Medineye gitti. Sonra 4 yıl Basrada, 5 yıl Bağdad'da, 1 yıl Kürdistan-da, 2 yıl Hemedanda kaldı. Oradan Asfahana giderek tasavvuf okudu. Bir müddet Kum'da bulundu. Sonra memleketine döndü. Sekiz ay kadar itikâfa çekilip inzivada kaldıktan sonra ortaya çıkıp yeni davetine başladı.

Onun üzerinde durduğu mesele *TEVHİD* akidesidir. Şirke kaçan, dine karışan hurafe ve bidatları temizlemek için çalıştı. Şeyhlerin, yatırların, mezar ziyaretlerinin aleyhinde bulundu, onları bir nevi şirk saydı. Hâlis tevhid akidesini gölgeleyen her şeye düşmandır. Evliya mezarlarını ziyaret, onlara adaklar, orada kesilen kurbanlar, yatırlar, türbelerin parmaklarına paçavra ve ip bağlamalar, bazı taşlardan ve ağaçlardan meded ummak (hacer ve şecerden fayda beklemek), hattâ mevlid ve delâil'ül-hayrât okumak bunlar bidattır. Haz. Ömer şecere-i rıdvâmı kesdi, diyor. Bu husustaki görüşlerini *Kit'ab'ut-Tevhid*'de topladı, Ondan önce VII. asırda *İbn-i Teymiyye* de buna benzer bir işe başlamıştı. Kitâb ve Sünneti esas tutup bidatlara savaş açmıştı. Vehhâbi, *İbn-i Teymiyyenin* tesiri altında kalmıştı. Ancak onun memnu saydıklarını, bu küfür ve şirk sayıyordu, bu derece aşırı gidiyordu. İngiltere Müzesinde Vehhabinin el yazısıyla yazılmış *İbn-i Teymiyye* risaleleri mahfuzdur.

Müslümanların inhitatını, akîde bozukluğuna bağladı ve sağlam akîdeyi yaymaya çalıştı. İlk zamanda bunu sözle, kalemle yaptı, sonradan Âl-i Suûd-la anlaşarak kuvvete başvurdu. *Sultan Mahmut* zamanında Türklerle savaş başladı. Yıllarca müslüman kanı döküldü. Mısırlı *İbrahim Paşa*, Vehhabileri yendi. Uzun yıllar çölde sesleri çıkmadı. I. cihan savaşının sonunda, *Şerif Hüseyin* Türklere isyan neticesi Mekkede hükümet kurmuştu. Vehhabiler onunla savaşarak Mekke ve Medineyi aldılar, ve Suu'dî Arabistan hükümetini kurdular. Mekkeye girince tarihî kubbeleri yıktılar, Haz. Hatice'nin kabri bunlar arasındadır. Medineyi ahncı da aynı şeyi yaptılar, Baki' mezarlığında, başta Haz. Osmanın merkadi olmak üzere bir çok sahabi mezarlarının kubbelerini yıktılar.

Vehhabilerde naslara bağlılık vardır. Bazı hususlarda, çöl hayatının icabı olarak çok şiddetli giderler, gavur icadı diye yeni icadları kabul etmezler.

1912 de Kırıl, Riyad'da telgraf, telefon kurmak istedi. Ulema mani oldular, bisiklete şeytan arabası dediler. Medenî vasıtalara düşmandırlar. Kırılın oğlu Suûdu şirk ülkesi saydıkları Mısırda okutmasını kınadılar. Şimdi çöle medeniyet girmeye başladı...

Vehhâbilik Necid ulemasının şiddetli hareketi yüzünden pek yayılamadı. Hindli *Seyyid Ahmed*, Hindistanda bu fikri biraz yaydı. Afrikada *Şeyh Senûsî*, Yemende *İmam Şevkâni*, Vehhabiler gibi, bidatların aleyhindedirler. *Reşid Rıza*, *El-Menar* dergisinde, *Selefiyye* namı altında Vehhabiliği savundu. İslâm aleminde bidat ve hurafe aleyhdarlığı vardır. (Türkiyede *Mehmed Birgivi*, bidatlar aleyhinde bulunmuştur. *Cevdet Paşa Tarihi*'nin VII. ve IV. cildlerinde Vehhabilik hakkında bilgi vardır.)

Vehhabi olmadan da bidat aleyhinde bulunulur².

Yazar, Kemalist Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin de bidatlar ve hurafelerle mücadele ettiğini, bir aldatma yuvası haline gelen tekkeleri kapatıldığını, tarikat şeyhlerini kovduğunu söylüyor. (S. 24)

« وفي تركيا قامت الحكومة التركية الكمالية بمحاربة هذه البدع والخرافات
فاغلقت التكايا وكانت عش التدجيل وطاردت المشايخ واضطهدت المهرجين... »

Midhat Paşa

1238-1301 H./1822-1883 M.

Yazar, Bu başka neviden bir islahatçı, diye söze başlıyor. Vehhabî, dinî islahatçı, bu ise ictimai islahâtçı, diyor. Biri Necidde, diğeri İstanbul'da yetti. Biri İslâmî, safiyyet-i ashyyesine götürmeye çalıştı, diğeri ictimai ve siyasi yönden medeni milletler seviyyesine ulaştırmaya uğraştı. Hasta adamı canlandırmak için, bu Türk devlet adamının nasıl didindiğini söylüyor, Abdülhamid devrini anlatıyor. *الأئمة من قریش* Hadisi yazılı kitabların toplatıldığını, hilâfetin şartlarını yazdığı için *Akaid-i Neseфиyye*'nin basılmasının yasaklandığını, Irakta, Suriyede, İstanbulda basılan her kitap için Ruhsat-ı Celile istenildiğini söylüyor, hafiyelerin bolluğunu anlatıyor³.

² İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanan *İslâm Dünyası* adlı kitabımda: *Vehhabilik, Senusilik, Kadiyanilik* ve *Bahailik* hakkında bilgi vardır.

³ Akaid-i Nesefiyenin İstanbulda 1309 da Matbaa-i Osmaniyede basılan nüshasının 5. sayfasında *و الخلافة ثلاثون سنة ثم بعدها ملك و أماراة* ibaresi, 6. sayfadan ise halifenin şartlarına ve vazifelerine ait 7-8 satır çıkarılmıştır. Bunlar 1331, yılı baskısında mevcuttur.

Dindâr bir ailenin çocuğu olan *Hafız Ahmed Şefik*'in Divanda adı *Midhat* olmuş, Divan kaleminde yetişmiş, namazına müdâvim, tesbihi elinde bir zattır. Avrupa seferinde garbı yakından tanımış, idarede islâhât yapmanın zaruri olduğunu anlamış. Bulunduğu vilayetlerde yapıcıicraatta bulunmuş, hastahaneler yapmış, yollar açmış, (1400) köprü yapmış. Kurduğu *Memleket Sandıkları*, ziraat ve sanayii geliştirmiştir. O zaman devlet, hercü-mercü içinde. Osmanlı adı verilen unsurlar mücadele halinde, milliyet fikri uyanmış. *Tanzimattan* umulan netice alınmamış. Avrupa her vesileyle müdahale ediyor. Devletin başından gâile eksik olmuyor. Islâhatın lüzumuna kail olanlar var. Mısırlı *Mustafa Fazıl* paşanın Abdülazize yazdığı mektup, (Bir Emirden Sultana gibi.) Hürriyet, müsâvât, adâlet sözleri duyuluyor. Midhat paşa meşrutiyetçi. Abdülazizin israfı. Abdülmecid zamanında devletin borcu 25 milyonken 12 yıl sonra Aziz zamanında 250 milyona balığ olmuş. Sultan Abdülazizin hal'ı, Muradın kısa saltanatu, Abdülhamidin Kanun-i Esâsiyi kabulte meşrutiyeti ilâm. Memleketin her yerinde bayram havası var. Midhat, Hamidden, Hamid Midhattan memnun. Hayırlı günler bekliyor herkes. Çok geçmiyor, Meclisler kapanıyor, Sadrazam Midhat Paşa *Taifte* sürgündür. Orada üç yıl kaldıktan sonra feci akıbet: Boğularak ölüm.

Yazarın, *Midhat Paşa* hakkında yazdıkları başarılı sayılmaz. Biz, bir İslâm yazarının bu devlet adamı hakkında düşündüklerini aktarmak istedik. Türk islâhâtçısı olarak Midhat paşayı seçmesi dikkata değer.

Cemaleddin Afgâni

1254-1314 H./1839-1897 M.

Muhammed b. Abdulvehhâb akideleri, Midhat Paşa idareyi, Afgâni ise akıl ve ruhları islahı hedef tuttu. Yazara göre: Midhat Paşa hükümeti islah yoluyla halkı islâh etmek istedi, Afgani ise halkı islâh yoluyla hükümeti islah uğraştı.

(Yazar, Afganiye ençok yer ayırmış. Biz, *İlâhiyât Fakültesi Dergisi*'nin 1962 yılı x. cildinde *Afgâni* hakkında genişçe bir yazı yayınlamıştık. Bu itibarla burada oradakilere ilaveten bazı noktalara kısaca değineceğiz.) Afganinin aslâ şöhrat ve mevki peşinde olmadığını, sırf müslümanlara hizmet etmek, itibar ve şereflerini kazandırmak için çalıştığını söyleyen yazar; onun elbiseleri sırtında, kitapları göğsünde, düşünceleri kafasında, elemeleri kalbindeydi. diyor.

Afgani, İrandan çıktıktan sonra Londraya gidiyor ve orada *Zıyâül-Hafikayn* dergisini çıkarıyor. Bunda İran Şahı aleyhinde şiddetli yazılar yazıyor. (S. 98) Yazar burada şöyle bir mukayese yapıyor: Afgani Şahtan kötülük gördü. Avrupaya gidince onun aleyhinde yazdı. Midhat Paşa, Abdülhamiden kötülük gördü, fakat Avrupaya sürgün edilince, onun aleyhinde yazmadı, bilakis Türkiyenin lehinde bulundu, Padişahın aleyhinde bir kelime söylemedi. Midhat Paşanın tutumu çok büyüklüktür.

Afgâninin *Jön Türklere* katılmasından korktuğu için Hamid onu İstanbulla davet etti, altın kafese koydu, diyor. Sarayda Padişahla görüşüyor. Afgâni elindeki tesbihiyle oynuyor. Mâbeyn Başkatibi bunun uygun olmadığını Afgâniye hatırlatmak istiyor, aldığı cevap şudur: Padişah milyonlarca müslümanın istikbali ile oynuyor, ben tesbihimle oynamışım, bunda ne var? (S. 100)

ان السلطان يلعب بمستقبل الملايين من الأمة ، افلا يحق لجمال الدين ان يلعب
بسبحة كما يشاء ؟

Sarayda büyük rol oynayan *Ebulhüdâ*, Afganiye düşman kesiliyor. *Hidiv Abbas*, İstanbulla geldiğinde, Afgani ile görüşmesine Saray müsaade etmiyor. Kağıthane gezisine çıktığında, Afgani, Abbasla görüşüyor. Bunu saraya jurnal ediyorlar ve bir de şiir uyduruyorlar. Padişah bu işi Afgâniye soruyor, cevap çok susturucu:

-İş gayet basit, Jurnalcı, bizim ikimizin gizlice görüştüğümüzü söylüyor, üçüncü bir şahıs yok ki, konuştuklarımızı duysun. Ben ve Abbas bu gizli sözleri yaymayacağımıza göre bunları kimden ve nasıl öğrenmiş?... Demek bunlar uydurma şeyler. Bunları yakıştırıp uyduran *Ebulhüdâ* idi.

Afgani, Abdülhamidin zekâsını, dehâsını, siyasî dirayetini beğenirmiş, evhamı ve korkaklığı enbüyük kusurudur, dermiş.

Yazar Afganinin masonluk işine de temas ediyor: Mısır ileri gelenlerinin dâhil bulunduğu mason localarında, onlara fikirlerini aşlayabilmek maksadıyla aralarına girdi, hürriyet, müsâvât, kardeşlik gibi tatlı sözler câzip geldi. Girince onları beğenmedi, sonra aralarından çıktı. Bir defa birine para toplamak için geldiler. -Hasta mı? diye sordu-Hayır dediler-Sağlam adam dilenmeğe tenezzül etmez, dedi.

Yazar, onun *Renanla* olan münakaşaları üzerinde uzun boylu duruyor. Afgâni, *Darwin nazariyyesiyle* alay edermiş, ona: nevilerin hayatını devam ettirme çabası değil, nevilerin hayatı yok etmek çabası dermiş.

O sulhçu idi. İnsanlar vahşette hayvanlardan çok ileri, diyor. Harplerin tahribatı meydanda. Üçyüzbin yılının karşı karşıya durup birbiriyle boğuştuğunu, arslanların sıra sıra olup birbirini parçaladığını duydun mu? İnsanlar bu vahşeti yapıyor işte...

Yazar 1928 de İstanbula geldiğinde Afgâninin Maçkadaki mezarını ziyaret ediyor ve ozaman mezarı başındaki duygularını şöyle ifade ediyor:

وقفنا على قبره ، وقلت : رقد هنا محي النفوس ، ومحمر العقول ، ومحرك القلوب ، وباعث الشعوب ، ومزلزل العروش . ومن كانت السلاطين تغار من عظمته ، وتحشى من لسانه وسطوته ، والدول ذات الجنود والبنود تخاف من حركته ، والممالك الواسعة الحرية تضيق نفساً بحريته .

هنا حمد من كان يشعل النار حيث كان : في الافغان ، في مصر ، في فارس في باريس ، في لندره ، في الآستانة . هنا باذر بذور الثورة العربية ومؤجج النفوس للثورة الفارسية ومحرك العالم الإسلامي كله لمناهضة الحكومات الأجنبية ، والمطالبة بالاصلاحات الاجتماعية . هنا من حارب الحكم استبدادی في مصر ، وناصر الدين في فارس و إنجلترا وفي بارس . وحارب الجهل والامية والذلة في الشرق ، والجاسوسية والنفاق في الآستانة ، ولم ينتصر عليه شيء الاموت . لقد اجللناه واعظمناه ، و التهبت نفوسنا لذكراه ، فكيف كان محضره ومرآه . رحمه الله .

(Arap aleminde Afgâni ve Abduh sevilen ve takdir gören iki zattır. Bizde ise dudaklarını ve kalemini oynattığı zaman onlar aleyhinde bulunmayı âdet edinenler var. Ahmed Eminin bu ikisi hakkında yazdıkları çok dikkata değer. Fasta çıkan *Davet'ül-Hak* dergisinin Rebiul-Evvel 1390/1970 tarihi sayısında Afganiyi ögen bir makede var. Orada da Afganinin kendisini İslâma hizmete vakfettiği söyleniyor. Müslümanların garbın esaretinden kurtulup şerefle, izzetle yaşamaları için çalıştığı belirtiliyor. "Damarlarımızdaki kan coşsa, başımızda izzet ve şeref hissi varsa, zillete, esarete katlanmazsınız. Siz de diğer milletler gibi mesûd yaşayın, yahut şerefiniz uğruna şehid olarak ölün." diye islâmları uyandıran odur. Şarkın temizliğe dikkat etmediğini görünce,

bu kusuru düzeltmek için hemen şöyle diyor: اغسلوا أرجلكم ، اغسلوا ايديكم ، اغسلوا اثوابكم ... «... Ayaklarımızı yıkayın, ellerinizi yıkayın, elbisenizi yıkayın». Bu tenbihlere muhtaç yerler hâlâ var. Dergi. Haz. Peygamber: Ümmetî, Ümmetî, demişti, o ise Milletî Milletî, dedi, diyor⁴

Seyyid Ahmet Han

1817-1898 M.

Mısırın Abduh'una benzeyen bir hindli sayılır, Hindistanda islâhât yaptı. İlme, fenne önem verdi. Din ve dünya ilmi, her ikisi de bize lâzım, dedi.

Dedeleri, Ekber Şah zamanında Herattan Delhiye gelmişler. *Seyyid Ahmed* Han memur olarak hayata atıldı. Kadılık yaptı. Hindlilerin ingiliz idaresinde iyi yaşamaları yollarını aradı. Yeni usul mektepler açarak Hind müslümanlarını hayata hazırlamağı düşündü. Hindistanda o zaman bazı cemiyetler kurulmaya başlamıştı. 1804 te *Hacı Şeriatullah* adında biri, *Cemaatül-Lâcumua*-Cumasızlar Derneği kuruyor, cuma namazı Dar-ı İslâm olmayan yerde kılınmaz, diyor. *Seyid Ahmed* adında diğer bir zat (1782-1831) hacca geldiği zaman Vehhabiliği benimsemiş, onu yayıyordu. Ahmed Han bunları beğenmedi. İslâmi terbiye veren bir dernek kurmayı düşündü. 1861 de *Ali-garh*'da kadiryken işe başladı. 1869 da İngiltereye giderek görgüsü arttı. *Thomas Carlile* ile görüştü, Haz. Muhammed hakkında onunla konuşmalar yaptı. *Kahramanlar* kitabındaki güzel fikirlerde onun tesiri vardır.

Seyyid Ahmed Han, garbı gördükten sonra kanaat getirdi ki, milleti uyandırmak için ilim ve fen lâzım. *Carp bilgilerini kendi dilimize çevirip ana diliyle millete sunmalıyız*, dedi. Bu görüşe okadar bağlandı ki; Bunu büyük harflerle Himalaya dağları üzerine yazıp gelecek kuşaklara daimta hatırlatmak istedi. Avrupanın uyanması milli dil ve milli edebiyatla olduğuna kâ-nidi. Yazar burada, araplarda edebî dille halk dili arasındaki başkahlığa dik-kati çekiyor, bu ikisi arasındaki fark kalkıp birleşmedikçe, bilgiler halkın anlayacağı dille verilmedikçe gerçek islâhâta imkan yoktur, diyor ve bir anı-

4 Afgani hakkında Türk basını daima büyük kadirşinashk göstermiştir. Burada şu noktaya da işaret edeyim ki, Abdülhamidin onu zehirlediği bir şayiadan ibarettir. Her büyük adam için bazı yakıştıрма uydurmalar yapılır. Bu o zamanlar pek yaygın olduğundan şair Eşref meşhur kasidesinde buna yer vererek şöyle demiş:

İçince sâye-i lütf-u hümayununda bir kahve
Cemâlu'llâhı seyretti Cemaleddin-i Afgâni.

sını anlatıyor: 1928 de İstanbula geldiği zaman üstadı *Ali Bey Fevzi*'yi ziyaret ediyor. Bir defasında ona Türk inkilâbını soruyor. O da cevap verirken: Türkçeyi öğrenseniz de bir görseniz, *Türkler dillerini ve edebiyatlarını islâh edip kendi yararlarına nasıl kullanıyorlar*, demiş ve ilave etmiş: Mısırda ilim dili başka, konuşma dili başka oldukça islâhât mümkün değildir. (Araplarda bu dil meselesi zaman zaman ortaya atılır. Yazar bu kitabın son bölümünde bugünkü islâm âleminin müşkillerini sayarken avam dili-fasîh arapça diye iki dil mevcut olmasını da ele alıyor.)

Batıdan kültür ve teknik almağa ihtiyaç duydu ve aydınlık bugün oradan geliyor, dedi. İşte bu inançla halka hizmet eden adamlar, halkçı aydınlar yetiştirmek için *Aligarh kolejini* kurdu, ki sonra üniversite oldu. Bu yuva hind müslümanlarına aydın, uyanık, milliyetçi adamlar yetiştirdi. Bir de *Tehzib'ül-Ahlâk* dergisi çıkardı. Çünkü öğretimle beraber eğitime de önem veriyordu. Bunda bazı aşırı görüşleri ileri sürdü, daha doğrusu eskiden söylenmiş, sonradan küllenmiş meseleleri ortaya attı. Örneğin: vahyin mana itibarıyla olduğunu yazdı. Hind uleması bundan dolayı ona hücum ettiler, tekfirine bile gidenler oldu. Süyûtî *İtkan*'da bunu daha önce nakil etmişti C.I.S. 54.

و ذكر بعضهم ان جبريل انما نزل بالمعاني خاصة وانه ص . ع . س . علم تلك
المعاني و عبر عنها بلغة العرب

Kesf'uz-Zunûnda da bu konuda bahis vardır.

O, yolunda yürümeğe devam etti. Batının ilmini almakta fayda gördü. Bugün ilim yeni bir şekil aldı, diyor. *Aristo*'nun tabiiyyâtı, *İbn-i Sina*'nın nazariyyeleri, *Hayyam*'ın cebri, *Câbir*'in kimyası kâfi değil. Biz yeni *İbn-i Sina*'lar, *İbn-i Ruşdler* yetiştirelim, Bizim içimizden de yeni âletler icad eden *İbn-i Mûsalar*, yıldızlar keşfeden *Tûsiler* çıksın istedi...Ölümünden beş yıl önce bir de kongre yaptı. Muarızları onu beğenmediler. Bazı yanlış tevil-leri, şaz fikirleri vardı. Fakat, hizmeti inkar olunmaz. "Ne derlerse desinler, ben uyuyanları uyandıracağım, hastalara devalar sunacağım, şifâ bulmaları için ilaç vereceğim". dedi ve bu yolda yürüdü. (Aleyhinde konuşanlar var, Şair İkbâl onu takdir edenlerdendir.)

Seyyid Emir Ali

1849-1928

Türk okuyucuların biraz tanıdığı bir isim bu. *Ömer Rıza Doğrul* onun *İslâmın Ruhu* kitabını Türkçeye çevirdi ve Sebülürreşad kütüphanesi bunu

neşretti (1924). O da *Seyyid Ahmed Han* çapında bir islahatçı. Batı medeniyetinden almaya tarafdâr. 1878 de *Cemiyet-i Vataniyye-i İslâmiye*'yi kurdu, müslümanların hukukunu müdafa ile işe başladı. Şark ve garp ilimlerini geniş ölçüde bilirdi. Hindde yetişti, İngilterede okudu. İslâmı tanıtan eserler yazdı. *Kısa Arap Tarihi*, ile islâm tarihini, *İslâmın Ruh* kitabıyla da İslâm dinini anlattı. Garphlar, ilk defa bir müslüman yazarın kaleminden islâmı okudular. Hindde kadılık yaptı. Türkleri severdi. Vakıfların islahına uğraştı. Kadın haklarını korudu, Hindde yapılan islâm kongresinde (1900 da); Vakıflar sayesinde hayrât yaşadı, ilim yayıldı, Vakıfları islâh etmeliyiz, dedi, Kadın hakkında fikrini şöyle özetler: Müslümanların öyle çağları oldu ki, kadınlar arslan yiğitler doğurup yetiştiriyordu, *Ümmehâtu-Rricâl* idiler, bugün öyle değil, kadınlar erkeklerin esiri oldular (*Esirâtü-Rricâl*). Medeniyette ilerlemek istiyorsak kızları da okutmalyız. Kadın hayatın yarısıdır. dedi.

Trablusgarp harbinde Kızıl Haçın, Türk-Arap yaralılarını ihmal ettiğini öğrenince hemen bir cemiyet kurdu ve teşkil ettiği ekipleriyle müslüman yaralılarının imdadına koştı. Balkan harbinde de bu vazifeyi ifa etti.

O, çalışmalarında samimi idi. Eserleri ile garba islâmı tanıttı. (*Ruh-ı İslâm* arapçaya da çevrildi. Türkçe tercümesinde Kur'an tercümesi bahsi atlanmış)⁵

Ölümünde mezarına konan çelenklerden birinde şu yazılar varmış:

“Burada yatanın himmetiyle nice açlar doydu, çıplaklar giyindi, hastalar şifâ buldu. Onun sayesinde niceleri huzura kavuştu, analar yavrularını sıcak bağrına bastı, yoksul çifçi, harbin harap ettiği tarlasında çalışma imkânını buldu, tohumunu ekip geçimini sağladı, karnını doyurdu.”

Yazar, bu sözlere ben de şunları ilave ederdim, diyor:

“O, kalemiyle ve lisanıyla kalpleri diriltti, akılları uyandırdı, sapıklar yol buldu, bozuklar salaha erdi, eğriler düzeldi, müslümanların hakları yerini buldu, kızlar okuyarak mesud bir yuva kurdular, kocaları mutlu oldu, oğullarıyla da bir millet mutlu oldu.”

5) Şarkın değerlerini, yetişen zatlara çürüterek hizmetlerini gölgelemek isteyen bir zihniyet vardır ki, bu, diğerleri gibi Emir Alinin de aleyhinde bulunur. Meryem Cemilenin (Garp Materyalizmi Karşısında İslâm) adlı eserinde Emir Aliden ve Ruh-ı İslâm ki abundan bahsedilirken; (Bir İmansızlık Ruh; Emir Alinin Ruh-ı İslâm adlı eserinin tenkidçi bir tahlili) başlığı konmuş.

Hayreddin Paşa

1225-1307 H./1810-1879 M.

Kafkasyadan aşırılan bir çerkes çocuğu. İstanbulda Tahsin Beyin kölesi-ydi. *Tunus Beyi Ahmed Paşaya* satıldı. Onun sarayında yetişti. Arapça, Türkçe, fransızca öğrendi. Tunus ozaman, diğer İslâm ülkeleri gibi geriydi. Maarif, tahsil azdı. *Zeytûne Câmii*'nde de ilmin şekli kalmıştı, boş cedellerle uğraşılıyordu. Tekkeler meskenet, tenbellik yatağıydı. Halbuki fransızlar, italyanlar oralarda yerleşmeye başlamışlar, ticaret, servet onların elindeydi. Mısırda *Hidiv* neyse, Tunusta da *Bay* oydu. Zahirin Osmanlı devletine bağlıydı. Türkiyede *Sultan Mahmud*'un başlattığı islâhât hareketleri aksayarak yapılıyordu. Devletin bir eyaleti sıfatıyla Tunusta Ahmed Paşa (1253-1271) bazı islahata başladı. Bu işte *Hayreddin Paşa*'dan faydalandı, Hayreddin, ciddi çalışmalara başladı. Fransız zabitleriyle tanıştı. Ahmed Paşa, memleketini severdi, Hayreddin ona sadıktı. İşler iyi gidecekti. Fakat Magripli olup Tunus Bayının sarayında yetişen *Mustafa Haznedâr* adında biri Maliye nazırı idi. Sofu görünür, evrâd okur, fakat sahtekardır, kurnazdır, hırsızdır. Hırsızlığı örttürmek için cami tamir eder. Halkı ve hazneyi soyar, Parise kaçar. Tunus hükümeti ile davalı olur. Bu davayı takip için Hayreddin Paşa Parise gönderilir. Uzun süre orada kaldı, hem davayı kazandı, hem de orada çeşit insanlarla temas ederek dünyayı anladı, görgüsü arttı, medeniyet diyarını yakından gördü.

Dönüşünde Harbiye Nâzırı oldu. 1273 H. de Meclis-i Şurâ açıldı, kanunlar yapılmaya başlandı. Din adamları buna karşı çıktılar, ona hücum ettiler. O haktan ayrılmaz bir kişiydi. Hükümet, evkaftan islâhât-ı askeriyyeye sarf etmeğe kalkıştı, Mâlikî ulemâsının bunun cevâzına fetvâsı var. Hayreddin Paşa buna karşı durdu, Askeriyyenin devlet bütçesinde tahsisâtı var, dedi. Muarızları çoğaldı. İslahatın sökmeyeceğini anladı, istifasını verdi.

Buarada *Akvam'ül-Mesâlik fi Ma'rifeti Ahvâlil-Memâlik* adlı kitabını yazdı. Kitap fransızcaya çevirildi. Bunu zamanın ihtiyaçlarına cevap vermek, çağına ışık tutmak amacıyla kaleme aldı. İslamın istikbaline titreyen gönüllere seslendi. Avrupa medeniyetini, ilim ve fende ki ilerlemeyi anlattı, yeni icadları müslümanlara duyurmak istedi. Mukaddimesi çok mühimdir. Müslümanların islâhâta olan ihtiyacını, avrupanın teknik ilerleyişinden faydalanmak gerektiğini, dinin buna aslâ mani olmadığını anlatır. Avrupadan gelen herşeyin haram sayılmayacağını söyler. Şark ilerlemez, uyanmazsa, medeniyet ve teknikte üstün olan garp, şarkı ezer, der. Zaten hikmet müminin yitiği-

dir, nerede bulursa alır. Ahzap harbinde Selmân Fârisi, hendek kazmayı tek-
lif etti, bu eskiden onlarca bilinmiyordu, müslümanlar bunu kabul ettiler,
çünkü faydalıydı. Faydalı şeyler alınır. İlk müslümanlar, hind, yunan ilim
ve fennini aldılar. Giyim ve ev eşyasını garptan alıyoruz, ilim ve fenleri neden
almayalım? diyor ve kadınların okumasından niçin korkuyorlar diye soru-
yor? Ziraat, sanâyi hepsi lâzım. Ülkenin kalkınması bunlarla olur. *Keşf’uz-
Zunûndan* şunu naklediyor: “Eğer Allahın kulları, arazinin imâriyle elde edi-
lecek Allah rızasının ne kadar yüksek olduğunu bilselerdi, yer yüzünde bir
karış harap yer bırakmazlardı.”

Adâlet ve hürriyet üzerinde fazla duruyor, bunların lüzumunu anlatıyor.
Müslümanların ilerlemesine iki engel var, diyor 1- Din adamları dünyayı bil-
mezler, zamanın ihtiyacını kavramazlar, fıkıh kitaplarındakileri aynen tat-
biki düşünürler. 2-İdareciler ve siyasiler, bunlar da dini bilmezler. Bu ikisi
birbiriyle uyuşmadıkça müslümanlar felah bulamaz. Biz, birincilere: *Dün-
yayı anlayın*, ikincilere de: *Dini öğrenin* deriz. Nas olmayan hususlarda mas-
lahata göre hareket olunur, diyor. Kitabın mukaddimesi, *İbn-i Haldun Mu-
kaddimesi* gibidir. (Kitap Türkçeye çevirilmiş ve basılmıştır. Ancak her ciddi
eser gibi köşede kalmıştır. *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, kitab ona nisbet
edilirse de başkasındır demek gafletini gösteriyor.)

Hayreddin Paşa, *Zeytune Camiini* islah etti, bir kütüphane kurdu, başka
camilerdeki kitapları oraya topladı. Mektepler açtı, Türkçe, fransızca, ital-
yanca dersleri koydu. Hükümet matbaası açtı. Tunusla Osmanlı Devleti
arasındaki bağları kuvvetlendirdi. Bu, Tunusa gözkoyan fransızların ve ital-
yanların işine gelmedi. İstanbulla sıkı iş birliği yapmasından Tunus Bayı da
memnun kalmadı. Onu azlettiler. 1295 H. / 1878 M, tarihinde İstanbula geldi.
Abdülhamidin teveccühünü kazandı. Sadrazam tayin edildi. Rus-Türk har-
binin gâilesi içinde memlekete hizmet etmeye çalıştı. 8 ay sadarete kaldı.
Sonra Ayân üyesi oldu.

Ali Paşa Mübârek

1239-1311 H./1823-1893 M.

Mısırlı fakir bir fellah çocuğu. Sıbyan mektebine devam etti. Kahirede
açılan *Kasr-ı Aynî* mektebine girdi. Sonra Bulak’taki *Mühendishane*’ye geç-
ti. *Mehmedali Paşanın* fransaya gönderdiği talebeler arasındaydı. Memle-
kete dönünce, türlü vazifelerde bulundu. Rus harbi dolayısıyla askeri birlikle
Türkiyeye geldi, iki sene kaldı ve Türkçe öğrendi. Mısıra dönünce çeşidli va-

zifelerde bulundu, mühendis olarak çalıştı, mektepleri islah etti. *Maarif Nazarı* oldu. Mısırda pedagojik ders usulünü kurdu.

Abdullah Nedim

1261-1313 H./1845-1896 M.

Bu isim de bize pek yabancı değil. Babası İskenderiyede tersanede çalıştı, sonra ekmekçi oldu. Abdullah, mahalle mektebine gitti, sonra da medresede okudu. Arapçanın çetrefilli kavâidi onu sarmadı. Halk şairlerini severdi. O da onlara katıldı. Halka indi, onları dinledi ve halkın derdiyle inledi. Telgrafcı oldu, Kahireye geldi. Edebiyat mehfillerine girip çıkmaya başladı. Birçok maceralar geçirdi. Bir köy muhtarına kızınca onu hicvetti ve böylece şiir söylemeye başladı. Tanta'da *Seyyid Ahmed Bedevi* (meşhur veli) mevli-dinde bulundu. Burada *Edebiyyatiye* denen halk şairleriyle karşılaştı, onları mat etti. 1879 da İskenderiyeye döndü, Şehir ve hayat değişmişti. Mısır uyanmaya başlamıştı. Gazetelere yazdı. Bir hayır cemiyeti kurarak *Yetim Okulu* açtılar. Kendisi müdür oldu. Öğrencilere yazı yazma ve temsil vermeyi öğretti. İhtifallere katılıyorlar, alkışlanıyorlar. Bir gazete çıkarmaya başladı, cehaletle, hurafelerle, gericilikle alay ediyordu, yazıları zevkle okundu. Memleketin umumi dertlerini dile getirdi.

Bu sırada *Arâbi Paşa* isyanı patlak veriyor. Abdullah Nedim ayaklanan halkın hatibidir. *Tâif* adlı gazetede de şiddetli yazılar yazıyor. *Afgani* Mısırda havâsın hocası olduğu gibi *Abdullah* ta halkın hocası: Mısır, Mısırlıların-dır, diyor.

İsyan bastırılınca Hükümet onu arıyor, 10 yıl gizli yaşıyor, polis, mâcerâ romanlarında olduğu gibi maceralı bir hayat geçiriyor. 10 yıl sonra 1309 da yakalandı. *Hidiv Tevfik* onu affetti, Yafaya gitti. *Hidiv Abbas* zamanında Mısırda döndü. Kahirede *Üstad* dergisini çıkarmaya başlıyor, 1310/1892 de. *Abbas* İstanbulla iyi geçinmek istiyordu. Bu ingilizlerin hoşuna gitmedi, Mısırlılar Abbası severdi, Abdullah, Abbası destekledi. İçtimaî islahat istemeye başladı. *Ezher* ulemasını tenkid etti, tarikatlara çattı. Bir taraftan da ingilizleri ve misyonerleri açıkça tenkide başladı. Mısırda yeni bir isyan hazırlamakla itham olundu. *Lord Cromer*'in talebi üzerine Mısırdan sürüldü. 1893 te Yafaya geldi, 4 ay sonra Sultanın aleyhinde bulunuyor diye oradan kovdular. *Gazi Muhtar Paşanın* delaletiyle İstanbulla geldi ve *Matbuat Müfettişi* tayin olundu. Cemaledin gibi o da Abdülhamidin eline düştü.

Ebulhüdâ, onu karşısına aldı. *Ebulhüda*, perde arkasında oynardı. *Mısır, Suriye, Irak, Tunus, Cezayir*, her yerde tanınmıştı. Fakir bir Halepliydi. Kurnaz, düzenbaz olduğundan herkesi parmağında oynatırdı. Rüyalarıyla, tesbihleriyle saraydakileri teshir etmişti, kadınlar ona taparcasına bağlıydı. Hafiyeleri, adamları kerametlerini yayarlardı. Herşeye burnunu sokardı. Binlerce tavsiye mektubu verirdi. (bir ayda 20 bin tavsiye) *Padişahın müsteşarı, Osmanlıların hâmisî, Arapların seyyidi* denirdi. İsteddiğini hapse tıkar, denize atardı. Onun emri yürür, Padişahın emri dururdu. Her islahata karşı, her islahatçıya düşmandı, (S. 244) *Abdullah Nedim*, İşte bu adamlar çatıştı. Onun aleyhinde *Mesâmîr* adlı bir kitap yazdı, kitap sonraları Mısırda basıldı. A. Nedimin, İstanbul hayatı uzun sürmedi. Matbuat müfettişliği yaramadı, 1896 da öldü, Cenazesinde Afgânî bulundu. *Ebulhüda* hakkında Mısırlı *Ahmed Şefikin, Müzekkirâtü fi Nısf Karn* eserinde enteresan bilgi vardır, hele, Mısır’a giden Şekibi araması hayret vericidir⁶.)

Abdurrahman Kevâkibî

1265–1320 H./1848–1902 M.

Halep eşrafındandır. Medresede okudu. Arapça, Türkçe, farsça bilir. Muharrirdir, kadılık ta yaptı. İstipdadı sevmezdi. İdare ozaman bozuktı. *Ebulhüdâ*’nın seyyidliğinin sahte olduğunu söyledi. *Ebulhüda* ona düşman kesildi ve Halep Nakib’ul-Eşrâflığı Kevâkibî ailesinden kendisine aldı.

Kevâkibi, İslâm dünyasını dolaştı, müslümanların durumunu inceledi, perişan hallerine acıdı. Bunları *Tabâyi’ul-İstibdâd* adlı kitapta topladı. Diğer bir mühim eseri de *Ümm’ül-Kurâ*’dır. Birincide hükümetleri, ikincide halkı

6 Bir rufat şeyhi olan *Ebulhüdâ*, içkiye düşküdü. Şekip adında bir oğlanı severdi. Rakı kadehinin üzerine onun resmini yaptırmıştı. Şekip, iştret âleminde bezdi, 1901 de Mısır’a kaçtı. Şekibin iadesi için Hıdivle müzakereler yapılmış. *Ebulhüdâ*, hakkında 70 eser yazılmıştır, üçü lehinde, kalanı aleyhindedir. Nil şairi Hafız İbrahim, onun ağzından bir şiir yazmıştır, orada diyor ki;

هو ذكرى و قبلى و امامى	—	و طبيبى اذا دعوت الطبييا
كم شربت المدام فى حضرة الش	—	يخ جهاراً و كم سقت الحلبيا
فسلوا سبحتى هل كان تسبي	—	حى فيها الا شكيبا شكيبا

“Benim zikrim, kiblem, imamım o, doktor çağırarak icabedince doktorum o.”

“Şeyhin yanında kaçkere şarap içtin, nice defa rakı kadehi sundun.”

“Tesbihime sorun: Ben Şekip, Şekip! diyerek tesbih çekmez miydin.”

A. Saâtî, *El-Müceddidân fil-İslâm*, S.519, Kahire, 1962.

tenkid eder. Ele aldığı konular mühimdi. *İbn-i Haldûndan* sonra bu konuya eğilenler olmamıştı. Onun Mukaddimesi neticesiz kalmıştı. Kevâkibî, Hamid devrinde yaşadı. İstipdattan memnun olmayanlar, Avrupaya, Mısıra kaçanlar vardı. Araplarda da, Balkan milletlerinde olduğu gibi milliyet fikri başlamıştı. Kevâkibî bir arap milliyetçisi gibi çalıştı.

*Tabâyi'ul-İstibdâd'*ı 1318 de Mısırdaki makale halinde neşretti, sonra kitap olarak basıldı. Kitabın bir çok yerlerinde hürriyet âşığı İtalyan yazarı *Alfieri Vittoria'nın* fikirlerinden faydalandı. O da *Voltaire, Ruso* (Rousseau) *Monteskiyo'nun* (Montesquieu) görüşlerini benimsemişti. Hristiyanlar dinî istibdattan söz ederler, fakat müslümanlığın esasında istibdada aslâ yer yoktur. Çünkü Şûrâ usulü esastır. Bu bakımdan Kevâkibî serbestçe konuşmaktadır. Müslümanlıkta dinî sulta yok, günah çıkarma yok, endüljans satmak yok, cennet tapısı vermek yok, Müstebidlerin edebiyattan ve din ilminden korkmadıklarını, ancak ilimden, felsefeden, hukuktan, siyaset ve ictimai ilimlerden korktuklarını söylüyor, milleti uyandırmak istemezler diyor. Her bahiste devrin padişahını hedef tutuyor. *İbn-i Haldun Haz. Hüseyin'in* açıkça tehlikeye karşı gitmesini tenkid etmiş, buna cevap veriyor: Onlar, zillet içinde yaşamaya, şerefle ölmeyi tercih eden hürriyet âşıklarıdır, diyor. Sermaye istibdadına da değiniyor; Çalışanla tembel tembel gölgede yan yatan elbette bir olamaz. Fakat zenginin fakire el uzatması gerekir, İslam zekatı farz kıldı. diyor.

Biz Türkleri, *Ümmül-Kurâ* daha çok ilgilendirir. Bu, Mekke'de toplanan hayâlî bir kongredir. Bunda *Seyyid Fıratî* adını almıştır. Muhtelif İslâm ülkelerinden delegeler kongreye gelmiş, herbiri konuşmalar yaparak müslümanların yaralarını ve devalarını ortaya dökmüşlerdir. *Suriye, İskenderiye, Mısır, Kudüs, Yemen, Basra, Necid, Medine, Mekke, Tunus, Fas, İngiltere, Türkiye, Kürd, Tebriz, Kazan, Kırım, Türkistan, Afganistan, Hind, Çin* delegeleri konuşmuştur. 1316 da yapıldığı farz edilen kongre 12 toplantı yapmış, muhtelif konular ele alınmış, mezhep farkları, sünni, şii davaları bir yana atılmış, sade müslüman var, denilmiş, Müslümanların geriliğinden, sömürülmesinden söz edilmiş, kurtuluş çareleri aranmış; İslâm-ı sahihe sarılmak gerek, diyorlar.

Eserde, inhitatın sebeplerini araştırırken 23 dinî sebep gösteriyor, bunu siyasî, ictimai, ahlaki sebepler takip ediyor. Osmanlı idaresinin kusurlarını sayıyor. Dinde şiddet ve taassup ile tarikatlar ve tasavvuf, bu ikisi müslümanları bitirdi, diyor.

Yazar, haklı olarak: *Afgani* Avrupa devletleriyle uğraştı, *Kevâkibî* de Osmanlı devletiyle, diyor.

(ek: Hakikaten Kevâkibi, *Laurance*'tan önce arapları türkler aleyhine hazırladı. *Ümmül-Kurâ'nın* elimde ilk baskısına gözetiyorum. Her fırsatta türkleri iğneliyor: Türklerin araplardan hoşlanmadıklarını söylüyor (s. 121) Buna delil de: dilenci arap, kör fellah, arap çenesi, ne Şamın şekeri, ne arabın yüzü, arap aklı gibi türk atasözlerini gösteriyor. Halbuki Türk atasözleri içinde Türkün aleyhinde olan da var, bu sevmemeyi anlatmaz, araplarda da arap aleyhinde olan yok mu? Bidatlar arasında hıristiyanların tasvirleri gibi, camilere levhalar asıldığından bahsedilirken: İstanbul ve Türkiye camileri gibi deniyor. (s. 61) Sanki arap camilerinde bunlar yokmuş; Türklerin: farzlardan ziyade sünnetlere, haramdan çok mekruhlara dikkat ettiklerini söylüyor (s. 78). Türkleri tenkid ederken: Araplarda taassup yok, zira Kur'anı anlıyorlar. “Türkler anlamıyor. Türk siyasetinin, bugüne kadar Kur'anın Türk diline tercüme edilmesinin pek işine gelmediğini öğrenince Avrupalılar buna hayret ederler diyor s. 74”

Kevâkibi islahatta ileri gitmektedir. Halka yakın eserler yayınlanmasını istiyor ve bunlarda ث harfinin س ile, ز harfinin ذ ile yazılmasını, tesniyelerin y ile, cemilerin v, ile yapılmasını, avâm dilinin kullanılmasını teklif ediyor. (s. 146) Bu bir nevi harf islahı isteğidir. Araplarda harflerin güçlüğü arasına konu oluyor. Meşhur edip Taha Hüseyin *Müstakbel'üs-Sakâfeh* kitabında bunu ileri atanlardandır. Abdulaziz Fehmi 1943 de arapların lâtin harflerini almasını teklif etmiştir.

Osmanlıları tenkid ederken Endülüs müslümanlarına yardım etmediklerini, o da söyler. (s. 164) Bu konuyu ben Vakıflar Dergisinde incelemiştim (bak: 1958, C. IV) Kevâkibî, Âdil olan kâfir hükümdarın, zâlim olan müslüman hükümdara tercih edileceğine dair, vaktiyle Bağdad ulemasının fetva verdiğini söylüyor. (s. 26) Gizli muhabere yapmak isteyenlerin sansürden korunmaları için, kitabın sonuna bir şifre cedveli de eklenmiş, Ahmed Eminin atladığı, bizimle ilgili bir kaç noktaya işaret ettim).

Yazar, kitabının sonunda, işte zamanlarındaki müşkilleri halletmek için çalışan islâhâtçılardan birkaçını anlattım, diyor. Fakat bugün de derter var. Billhassa II. cihan savaşından sonra derdler arttı. İslâm âleminin de bir sürü müşkilleri doğdu. Bunlar da çözüm istiyor, islâhâtçı bekliyor.

350 sayfalık kitaptan ilginç yerleri aktarmak istedim. Yazarın seçtiği 10 zattan 9 u hakkında bilgi vermeğe çalıştım. 58 sayfa yer ayırdığı *Muhammed Abduh* hakkında ayrı bir makale yazmak niyetindeyim. Merhum Akifin, Mısırın muhteşem üstadı dediği Abduh hakkındaki etütlerimi, bu Derginin okuyucuları, inşaallah, ileride okuyacaklardır.